

SVEST O SEBI I SVEST O DRUGOM

Montenj je pravi patron moderne kritike. Nije nalazio postojane osnove u vlastitoj ličnosti, pa bi se, govorio je, njegova duša gubila u sebi samoj ako joj ne bi dao za šta da se uhvati, te je on tako bio prvi duh koji je tražio u tuđoj misli predmet na koji bi se mogao osloniti i za koji bi se mogao vezati. Za današnju kritiku može se reći da ona podražava taj postupak. I ona stremi da »ogleda svoj život u tuđem životu«, da se maštom uvuče u strane živote.

Nešto što se možda nije dovoljno istaklo: kritičar suštinski zavisi od tuđe misli. Od nje on dobija hranu i opskrbu.

Ja, kome je sudbina odredila da postane kritičar, vrlo rano sam to iskusio. Otkrio sam već sa dvadeset godina ono što se usuđujem da nazovem svoj kritički poziv. Činilo mi se da se pred mojim očima literatura otvarala u vidu obilja duhovnih bogatstava koja su mi bila velikodušno ponuđena; neka vrsta unutrašnje dubine u čijoj se senci otvara svet osećanja i misli, kakvog sličnog nigde drugde nije bilo, a moja je dužnost bila da ga prihvatim, da ga transponiram i uredim. Za mene je literatura bila živa prisutnost, mnogostruka ali neuređena; nedostajalo joj je upravo nešto reda, i ona je od mene tražila da joj ga dam. Istina, već tada sam konstatovao da je literatura sama od sebe imala oblike i strukture. Jedna poema, jedan roman, imali su isto toliko očiglednu konfiguraciju kao što je bila konfiguracija kakve arhitektonske zgrade. Ali, s pravom ili ne, ja sam tada oblicima pridavao važnosti samo da bih njih rušio. Izgledali su mi kao platno iza koga se krila stvarnost unutrašnjeg sveta. A samo taj svet, pun ideja, utisaka i slika, izgledao mi je dostojan da bude transponovan. Činilo mi se mogućim dopreti s onu stranu oblika do predela bez oblika, ili bar bez određenih oblika, gde je tekao tajni život bića koja su napisala te pesme, te romane. A kad sam verovao da sam tamo dospao, imao sam utisak da se uspostavljalo srećno neko opštenje, bez otpora, između tih duhovnih entiteta i mene. Oni su sipali u me svoj sadržaj. Sipali su ga bez probiranja. Na neki način sam primao onako u neredu preobilan život, prenesen u me milošću čitanja. Ali, da li je trebalo da se zadovoljim tim primanjem? Zar mi nije bila dužnost da strukture koje su ti antiteti imali, a koje sam ja porušio, zamenim svojim nekim redom, redom koji bi bio moj doprinos njihovom izbijanju u moj život? A ako je tako, kakav bi trebalo da bude taj red?

Kakav?

Svakako ne neki sasvim spoljni red. Tako što značilo bi zameniti srušenu fasadu drugom fasadom, privid stvari drugim prividom. Bilo bi to preobraziti jedan predmet u drugi predmet.

Ali ne ni neki sasvim ličan, moj red. S kakvim pravom bih ja pridavao tuđoj misli oblik koji bi od mene poticao, od moje vlastite misli? Naprotiv, moj zadatak se sastojao u tome da se odrednemu svake vlastite misli i da od svog duha načinim neku vrstu unutrašnje praznine koju će misao drugoga uobličiti.

Priznajem, uostalom, da sam bio u velikom iskušenju da delo drugoga ostavim u čudnom stanju zbrke i konfuzije u kome sam ga našao ili ga, pak, lično doveo. Voleo sam da čitam tako da u romanu ili poemi ostavim samo niz reči koje su izražavale sukcesivne varijacije jedne misli. Neću poricati, u to doba svoje mladosti, a i mnogo kasnije, razdrešivao sam sa uživanjem snopove što su ih pisci koje sam čitao tako brižljivo vezivali. Voleo sam da vidim kako misli, osećanja i slike klize sa mesta koje mu je bilo određeno, kako se, da tako kažem, raspršuju po mom duhu. Štaviše, nisam u literaturi trpeo da opstane ma koji rod. Da je roman roman, pesma pesma, tragedija tragedija — nimalo mi se nije dopadalo. Delo za mene nije bilo delo, već tekuća tvar, uvek raznolika, pa ipak uvek sebi slična, pošto je bila čisto duhovna supstanca. Ukratko, namera mi je bila da izbrišem sve formalne distinkcije i da sve tekstove svodem na neku vrstu verbalne slike misli i njihovog autora. Išao sam tako daleko da sam verovao da su Floberov roman, Rasinova tragedija, bili u stvari samo prevod izvesne floberovske ili rasinovske misli i da je, da bi se ona mogla čitati kako valja i ponovo oživeti, valjalo zaboraviti kome književnom rodu ti tekstovi pripadaju i videti u njima samo izvestan duhovni tok bez ikakvih spoljnih oznaka, sličan duhovnom toku koji nalazimo u beleženju kakvog intimnog dnevnika. Pronaći to beleženje, savršeno fluidno, koje se uvek izražavalo u istoj jednoobraznosti, ma kakav mu bio svakidani predmet, postalo je stalni cilj mojih lektira, operacija kojom sam ih sve svodio na homogenu, tako reći tečnu supstancu. Iza oblika, iza struktura, iza neprestanog toka reči ostajala je još samo jedna stvar: misao bez oblika, uvek drugačija u svojim sukcesivnim manifestacijama, ali uvek u osnovi nepomenljivo verna sebi samoj.

Takvo je bilo moje iskušenje: napraviti od svoje kritike neku vrstu mentalnog toka, paralelnog i sličnog onom koji sam doticao u svojim čitanjima; spojiti tuđu misao i svojku kao dva rukavca iste reke koje teku istim nagibom.

I, zaista, nije teško opaziti u jednom tekstu jedino, ekskluzivno, toplu i konfuznu unutrašnjost iz koje tekst izvire, sa kojom, da tako kažem, uvek ostaje u vezi. Ništa lakše — ili mi se bar tako činilo — nego da se čitačka misao pretvori u odsjaj autorove misli, za koji se privremeno vezala. Ali to je značilo rezignirati se na to da se pažnja pokloni jednostavnom, neodređenom šapatu, koji se, istina, dao produžiti u beskraj. Verovao sam da od svoje kritike mogu napraviti bezgraničan produžetak izvesnog načina mišljenja i osećanja, koji je, koliko god sam dugo želeo, bivao moj, iako rođen u duhu drugoga, tako da, prelazeći od jednog duha do drugoga, kontinuitet se nije prekidao niti je bilo klizanja iz unutrašnjeg ka spoljnjem.

Ali ta kontinuirana interiornost nije mogla sasvim da me zadovolji. Ona je zanemarivala objektivne crte dela. Njegova koherentnost, nedeljivo i teško određivo jedinstvo koje ono uvek pokazuje, ako je uspeo; postepeno i simultano raščinjenje koje možemo opaziti u kretanju njegovih delova, vidno nošenim ka zajedničkom kraju; i najzad, raspored koji čini da svi elementi istog dela, a, možda, i iste misli, zavise od jedne namere koja ih prevazilazi, sve što, u stvari, jeste u delu i čini delo, moglo je biti s moje strane ignorisano, ili mi izmaći. Kritika koju sam sanjao da pišem pretila je da bude veoma nepotpuna i uz to još i veoma impresionistička. Došao sam tako do dileme: ili obuhvatiti delo u njegovom melodičnom toku, u njegovom unutarnjem zaletu, bez oblika stvarno određenih, koji se nisu ni dali iskazati; ili pak videti taj kontinuitet kao podoban da dobije spolja, mojom vlastitom intencijom, sasvim veštački poredak, koji bi prosto bio moje sistematsko izlaganje te neprestano promenljive misli, kojoj bih ja, u njenim krivudanjima, poslužio kao subjekt i kao svedok u isti mah,

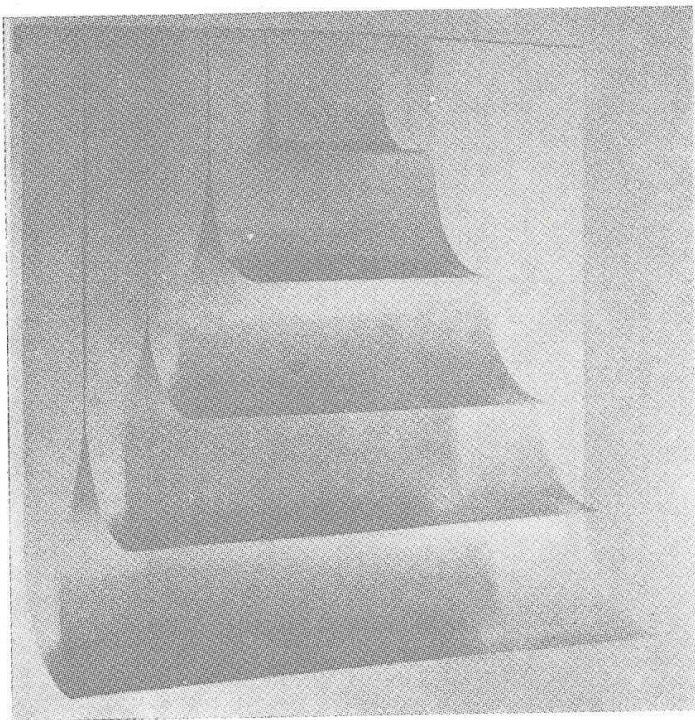
Ali zar nekakva drugačija kritika nije bila moguća? Zamoren do mučnine tom kogitacijom bez strukture, ostajao sam nem, paralisano, nesposoban da pišem, sposoban samo da puštam da prolazi kroza me, ne prateći ga, ne zadržavajući ga, neprekidni tok misli drugoga, koji me je u isti mah zanosio i užasavao. To stanje je dugo trajalo, stanje apsolutno negativno, jalovo, ravno totalnoj nemogućnosti da radim jedinu stvar za koju sam bio bar donekle obdaren: književnu kritiku. Kritika je bila svedena na čitanje, ili na nešto još gore, na neku vrstu fasciniranosti pritešnjenu haotičnim mislima koje su u meni reprodukovale defile tuđih misli.

Vrlo kasno bi mi omogućeno da izađem iz te alternative čitanja i nerada. U jednom trenutku, negde sredinom svog života, pade mi na pamet da mentalni tok o kome govorim ima svoje tačke zastoja i svoje tačke novih polazaka. Sve se zbivalo tako kao da se misao, čijem sam razvoju prisustvovao, katkad prekidała, ostajala da za trenutak visi, pa opet uzimala svoj zalet, sa jednim pokretom izbijanja koji joj je davao vid novog rađanja. Mesto kontinuiteta bez prekida, za koji me je Bergson navikao da smatram da je večni postupak duha, sad sam razaznavao zaustavljanja i ponovna polaženja i, zahvaljujući njima, ponavljano započinjanje misli. Postao sam zadivljeni svedok tog procesa, kao da mi je bilo dano da prisustvujem stvaranju novog čoveka i otkriću, koje je ovaj odmah činio, sebe sama i sveta, kad baci prvi pogled na njega. Ukratko, ono što sam sada otkrivao u svojim lektirama, bila su osvešćenja koja su nastajala neprestano, osvešćenja pisaca u njihovim delima, kao da je svakom od njih bilo dano da poduzima, ope-

tujući ga, sasvim novo poimanje svog misaonog bića, da upotrebim čuvenu Dekartovu reč, da nalazi svoje *Cogito*.

To je bilo, sve u svemu uzev, moje prvo otkriće što se kritike tiče. Svako književno delo implicira čin svesti sebe sama od strane onog koji piše. Pisanje se ne sastoji jednostavno u tome da čovek pušta da bez prepreka teče bujica njegovih misli, već u tome da se čovek konstituiše subjektom tih misli. Ja mislim: to, pre svega, znači: ja se otkrivam subjektom onog što mislim. Misao koja prelazi kroza me, kao brza voda duž zida sa kojim se ne može poistovetiti, kvasi i osvežava tu stalno aktivnu osnovu moga bića. Ja prisustvujem fenomenima koji se u meni zbivaju. Slabo ili snažno, lucidno ili mutno, moja budna misao se nikada ne gubi u onom što misli. Ona je s ovu stranu. Ona igra svoju igru, ona daje ton.

Ne bih znao tačno reći kad sam stekao ubeđenje da je sva lektira vezana za takav čin. Čitao sam filozofe. Naročito sam čitao one koji su više no drugi razmišljali o *Cogito*. Činilo mi se da je skoro sva moderna filozofija, od Montenja do Huserla, uvodila refleksiju zasnovanu na činu svesti. Mislioci koje sam čitao, svi su bez razlike opisivali, kao prvu tačku svojih spekulacija, čin, uvek isti, ali uvek ponovljen, u kome se videlo kako duh izbija iz praznina da bi se posedovao u neposrednom i trenutnom opažanju sebe sama. Tako mi se činilo da svaka filozofska meditacija te vrste nalazi taj izvor u jednom početnom trenutku svesti, pošav od koga se otkrivalo ja, a kroz ja i svet. Pokret koji je misao opisivala imao je, dakle, svaki put svoju polaznu tačku, možda i završnu; a između te dve tačke misao se sređivala, krećući se. Ali ono što je za mene bilo najvažnije bila je činjenica da taj spiritualni put nije bio isključivo dobro filozofije. Svaki književni tekst, esej, roman ili pesma, takođe je imao svoju polaznu tačku; svaka organizovana reč rađala se iz početnog osvešćenja, da bi stremila sledećim tačkama. Tu nije bilo nikakve suštinske razlike između književnih i filozofskih tekstova. Sva literatura je bila filozofija, sva filozofija literatura. Ma koju stranicu da sam čitao, nisam mogao da ne nađem, skoro u svakom retku, isti početak i isti put pošav od tog početka.

sergio bigolin

Kako bih mogao da potceni važnost tog otkrića? Delo je uvek počinjalo jednom *cogitatio*, a kritika koja bi ga uzela za svoj predmet imala je isti početak. S jedne strane, daleko od toga da bi se, kao što sam nekad verovao, predavao nesređenom toku svog mentalnog života, sada mi se činilo da je osnovno svojstvo pisca da svakog trenutka ponovo u celini započinje svoj posao, kao da je uvek iznova polazio od nule; s druge pak strane, i kritičar je polazio od nule, to jest od svog početnog nestajanja u misli autora. U tom smislu, nije netačno kad se kaže da pisac počinje tako što formuliše svoje *Cogito*, dok kritičar nalazi svoju polaznu tačku u *Cogito* drugoga. Odakle god da dolazio, to strano *Cogito* ipak je na kraju postajalo, za onog koji ga je reprodukovao, najprisnija stvar, mada je, ako se tako može reći, to bila pozajmljena prisnost. Osim toga, kritičar je tako sticao mogućnost da za taj početak nadoveže čitav niz posledica. *Cogito* se ukazivalo ne samo kao početno iskustvo, već, u involuiranom obliku, i kao princip brojnih razvoja koji su se rađali duž linije vremena. Trebalo je samo da

kritičar prati tu liniju. Ona mu je određivala put. Sve je poticalo, razumljivo i dosledno, od prvog *Ja mislim, Ja jesam*.

Za mene je to otkriće imalo ogromnu važnost: kritika je metično ponavljanje jednog čina misli. Ona ne zavisi od slučajnog poleta nekog kaprica. Ponoviti u svojoj dubini *Cogito* jednog pisca ili filozofa, značilo je naći u dnu sebe njegov način osećanja i mišljenja, videti kako on nastaje i kako se formira, na koje prepreke nailazi; značilo je ponovo otkriti smisao jednog života koji se organizuje polazeći od svesti sebe sama.

U isto vreme, to je značilo otkriti i poredak u koji se misli raspoređuju. One izbijaju jedna za drugom, čas u slozi, čas u sukobu, shodno fluktuacijama razmišljanja koje se, na izgled, razvija anarhično, ali se, u stvari, povinuje igri dijalektičkih snaga uključenih u prvobitno *Cogito*. Tako stvoren duhovni poredak od strane pisca mora da postane i duhovni poredak koji i kritičar sledi. Dakle, ovaj više nije ostavljen bez putokaza u mutnoj ogromnosti unutrašnjeg života. On razume razlog prekinutih napora, padanja, uzdizanja. *Cogito* koje on ponovo živi nije sasvim trenutna čin. Ono je pokazatelj napretka, regulator pokreta, Arijadin konac nađen na pragu labirinta. Koherentnost književnog teksta postaje koherentnost kritičkog teksta, koji onaj prvi prihvata, transponujući ga.

Ali zar nije trebalo da strepim da tako ekskluzivna preokupiranost kritičara ne prouzrokuje izvesnu monotoniju? Zar neprestano vraćanje na jedan *Cogito*, kao što sam ja činio, nije značilo stalno stavljanje duha u prisutnost jednog čina koji moramo susretati uvek sama sebi identična? Zar nema opasnosti da razna *Cogita* budu isuviše slična jedna drugima? Svuda njih tražiti značilo je, možda, svesti literaturu na zajednički imenitelj dosadno jednoličan.

Ali nema veće zablude nego verovati da je moguće da se sva osvešćenja svedu na jedinstveno *Cogito*. Naprotiv, iskustvo me je stalno učilo da je osećanje sebe sama najindividualnija stvar na ovom svetu. Uzmimo kartezijansko *Cogito*. U čutanju čula, u nestanku spoljnog sveta, on se ispunjava u obliku najlucidnijeg čina misli. Ja mislim. Moja misao se postavlja što višje može. Ona je čista očiglednost. Ta očiglednost tiče se neposredno i isključivo onog koji misli, okružujući svojom svetlošću spontani odnos misli i bića. Takvo je kartezijansko iskustvo *Cogita*. Ono se postavlja u najkraćem trenutku, na najvišem nivou, na nivou gde se, u odsustvu svakog drugog obzira, spajaju čin mišljenja i svest života. To tako tipično *Cogito* ne nalazi se samo u *Raspravi u Meditacijama*, već na svakom koraku u delu kao i u životu Dekartovom. Ali daleko od toga da je to jedino moguće *Cogito*. Ima ih mnoštvo drugih, i ona pokazuju koliko svest o sebi može da se razlikuje od ličnosti do ličnosti. Od jasnije i distinktivne misli Dekartove do mutnog osećanja egzistencije koji ima Ruso velika je udaljenost: »Raznoličnost francuske filozofije, piše Žan Val, zasnivala se na Dekartovoj misli; sad se, eto, zasniva na stanju koje je kao strano misli. Mislim, dakle jesam, govorio je Dekart. Ali u stanjima koja nam Ruso opisuje, ja sam zato što jedva da mislim, moglo bi se reći zato što ne mislim.«

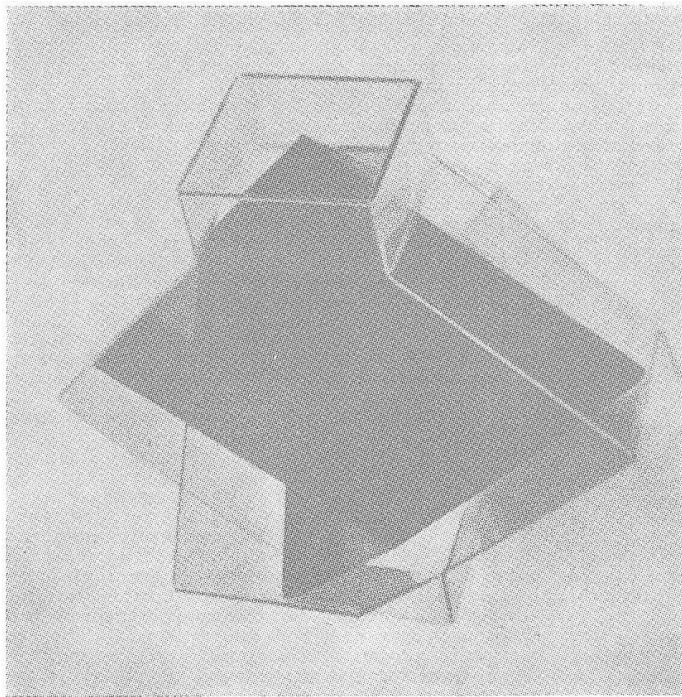
Dakle, od intelektualnog posedovanja sebe sama razlikuje se osećanje sebe sama koje može biti beskrajno manje ili beskrajno više no što je intelektualna bića. Po Bašlaru, maksimalno *Cogito* suprotstavlja se minimalnom *Cogito*: ovo poslednje je blisko snu i podsvesnim stanjima u koja se duh uvija. A između ta dva ekstremna tipa *Cogita* ređa se mnoštvo drugih. Razaznati ih, izolovati ih, spoznati njihove osobene crte, razabrati osobeni ton kojim svako biće može da kaže: Ja mislim sebe — to je u mojim očima sve više postajalo osnovna zadaća, ona u kojoj je kritičko istraživanje uvek moglo da nađe posla. Teška zadaća, ali ne i nemoguća, pošto ti činovi svesti nisu bili jedini svoje vrste. Kao pojave afektivnog sećanja, i oni su se, kad češće kad ređe, ponavljali tokom istog života. Sled noći i dana, snova i buđenja, činio je od života potku sastavljenu od zastoja i ponavljanih polazaka, gde je svaki trenutak ponovo nađene lucidnosti prilika za probuđenog spavača da ponovo postane svestan sebe.

I najzad, moja odluka da sistematski beležim sve *Cogito* koje bih našao kod svojih autora, davalo je oblik nečemu što je pretilo da ostane bez oblika. Za malo da nisam bio preplavljen plimom ljudskih misli. Ma kakve da su one bile, ma u kom duhovnom mestu me susrele, uvek su mi se pojavljivale kao gomila isprepletanih strujanja, a bilo mi je nemoguće da utvrdim u čemu su se razlikovale. A sad mi je čin kojim sam se peo do osvešćenja određenog pisca, dozvoljavao da uhvatim živu, u samom trenutku njegov ostvarenja, u mentalnim činovima, originalnost jedne misli i značenje okvira u kome će se ta misao razvijati. Vratiti se do tog posedovanja sebe sama, u kome svak na svoj način uživa u privilegisanim trenucima, značilo je dospeti do izvesnog prvobitnog načina mišljenja, koje mi je davalo ključ svega što će slediti. Čin svesti je svaki put bio fundamentalan. Pri svakom ponovnom prihvatanju sebe sama, biće koje je to prihvatanje vršilo postojalo je osnivač svog vlastitog trajanja. Stavio, ono je ustanovljavalo formalni princip od kojeg je zavisilo sve što sledi. Zbog toga sam bio u iskušenju da čin svesti nazovem *kategorijalnim* činom, ili *kategoričkim* činom. Svakako ne zato što bi taj čin vraćao misao na jedan od najopštijih njenih rodova, što je uloga koju kategorija igra, kod Aristotela, na primer. Isto tako, ne zato što bi se on dao sasvim tačno porediti sa pojmovima *a priori*, koje Kant zove *kategoričkim*, u smislu da su potrebni ljudskom razumu da bi shvatili predmete. Ali ono što je u mojim očima opravdavalo naziv *kategoričan* jeste to što se čin svesti, ma kako bio različit kod različitih duhova, meni uvek ukazivao kao ono što predstavlja prvi us-

lov, uslov *sine qua non* njihove mentalne delatnosti. Niko ne može da otkrije svet a da ne otkrije sebe kako otkriva svet. Tako *Cogito* nikad nije imalo karakter izolovane činjenice. Svest o sebi, ono je bilo u isti mah i svest o svetu kroz svest o sebi. To će reći da su način njegovog postupka, osobeni ugao pod kojim je saznavalo svoje predmete, reagovalo na način na koji je ono neposredno ili u krajnjoj liniji obuhvatalo univerzum. Onaj koji sebe opaža na originalan način, opažao je, u isti mah, i univerzum na originalan način. To mi je otkrio filosof koga sam uvek poštovao više no ijednog drugog, hoću reći, Lajbnic. Mutno ili jasno, lajbnicovska monada je svesna, u isti mah, i sebe same i okružujuće je totalnosti. Ona ne može biti jedno, a da ne bude i drugo. Isto tako mi je izgledalo da su sva *Cogito* kojima sam se bavio obuhvatala u nerazdvoivosti jednog istog čina totalno prisustvo sebe sebi i totalno prisustvo sebe svetu. Jednom rečju, misleći sebe, svaki čovek je davao oblik ne samo svom biću, već i svom načinu viđenja svih bića. Tako je poznavanje sebe određivalo poznavanje univerzuma, čije je bilo ogledalo.

Dakle, sve je zavisilo od početnog *Cogito*; *Cogito* koje će kasnije iznova biti prihvaćeno, iznova doživljeno bezbroj puta, ali uvek u svim tim reprizama, verno svome početnom izgledu. Naći *Cogito* jednog pisca, značilo je obaviti više od polovine posla kritičarskog.

No ipak, ostao je da se reši još jedan, poslednji problem. Prvobitna dužnost kritičara sastoji se u iznalaženju autorovog *Cogito*. Ali kako se to *Cogito* moglo »naći«? To pitanje je od velike važnosti. Rđav pristup *Cogito* pretio je da izopači njegov smisao. Jer ovde *naći* nije moglo da znači ono što se obično razumeva kad se upotrebi glagol *ja nalazim*. Kad se kaže »ja sam našao«, cilj traženja se ukazuje obično kao izvestan predmet koji je duh sebi postavio. Samo se stvar, bilo šta bila, može naći. Ona se javlja upravo s onu stranu misli; ona je ono što misao sebi određuje kao cilj traženja. Nasuprot tome, ovde nema predmeta. Onaj ko hoće da »nađe« *Cogito* drugoga može da susretne samo mislećeg subjekta, uhvaćeno u činu u kojem on sebe misli. Shvatiti *Cogito* kao nešto što bi moglo da bude predmet istraživanja, zna-

corrado novello

čilo bi krivo shvatiti njegovu suštinu; napraviti od čistog subjekta neku vrstu stvari. Čin svesti ima tu osobinu da ne trpi da ga čovek posmatra spolja kao prost dodatak misli. On je upravo njena unutrašnjost, »Ja« koje se afirmiše kao »Ja«, ma kakvi bili njegovi predikati.

Tako — mislio sam — jedno *Cogito* je čin koji može biti opažen samo iznutra. Ono se duhom ne da uhvatiti, osim ako duh uspe da se poistoveti sa opažajnom moći koja samu sebe opaža. A kako se posao kritičara i sastojao u tome da u delu koje je studirao shvati primenu te samo-saznajuće snage, on je u tom mogao uspeti samo ako bi sam obavio, kao svoj vlastiti, čin koji se pred njim otkrivao. Drugim rečima, kritički čin je zahtevao od onog koji ga je postavljao, istu unutrašnju delatnost kao i čin svesti kod kritikovanog autora. Valjalo je da isto »Ja« bude na poslu kod autora i kod kritičara.

Otkriti *Cogito* pisaca, značilo je, dakle, izvršiti, pod istim uslovima i skoro sa istim terminima, *Cogito* koje je svaki od njih doživeo. Nastajala je svoje vrste identifikacija između misli piščeve

i misli kritičara; ne, svakako ne na nivou mnoštva sekundarnih ideja, u svim intelektualnim i afektivnim kretanjima koja fatalno rađa čin poznavanja sebe, već u samom korenu čina koji je to saznanje otvarao. Kritika ne može biti bez tog prvobitnog pokreta kojim se kritička misao uvlači unutar kritikovane misli, gde se privremeno smešta u ulogu saznavajućeg subjekta.

Poznati, poznati sebe; poznati drugog identifikujući se sa činom kojim on i sam uspeva da se sazna; i, da sve kažemo, poznati ga u trenutku identičnom sa trenutkom u kome je on uspeo da sebe pozna, to jest u izvesnom privilegovanom trenutku. Jer ne postoji samo čin *Cogito*, postoji, isto tako, i trenutak kada se taj akt vrši. Trenutak koji prska, navire, izbija, na kraju već življenog vremena, i koji, u tom smislu, kao da još čini deo prošlosti. Nema kritike trenutka svesti bez proučavanja temporalnosti pisaca kod kojih se javljaju ti trenuci svesti. Ali trenuci koji se pojavljuju u izvesnom vremenu kao da tom vremenu ne pripadaju, i koji kao da rađaju drugo neko vreme. Nema svesti sebe bez novog rođenja, pa, prema tome, ni ukidanja starog trajanja, bez ustanovljenja novoga. Privilegisan trenutak u isti mah uništava i zasniva vreme. On zamenjuje dovršeno vreme nekom vrstom novog doživljenog vremena. Ukratko: kao što je to Dekart prvi video, činovi svesti imaju to svojstvo da se postavljaju u trenutke nezavisne od vremena, a da ipak, na izvestan način, čine vreme zavisnim od sebe. Dakle, ako sam hteo da kod nekog pisca proučavam njegovu *Cogito*, valjalo mi je ne samo usredsrediti svoju pažnju na posebne trenutke njegovog života i njegovog dela, već, u isto vreme, i rekonstruisati svu dijalektiku trajanja koja se rađa baš iz tih trenutaka. Tako neki autori kao da žive samo od trenutka do trenutka, kao da skaču, tako rekuć, s jednog na drugi, kao što se prelazi preko neke reke, sa kamena na kamen. Tako se, na duže vreme, stvara, sabiranjem delova, neka vrsta trajanja sastavljena od jakih i od slabih vremena. Kod Zida, na primer. Ali zar to nije bila, isto tako, i struktura prustovskog vremena sagrađenog od periodičnog izbivanja nehotičnih uspomena koje su razbijale rutinu navika i zamenjivale »ponovo nađenim« vremenom tok »izgubljenih vremena«. Isto tako i religiozno vreme, a osobito vreme jansenista i mistika sedamnaestog veka, može se smatrati kao svesniji oblik više-manje neredovitog niza trenutaka milosti isprekidanih trenucima suvoće ili praznine. Na taj način me je proučavanje trenutaka prisiljavalo da proučavam i vreme: a ovo proučavanje ne samo što me nije odvrćalo od onog prvog, već mi je pomagalo da otkrijem sve potencijalno bogatstvo trajanja sadržano u početnom *Cogito*.

Poznavati sebe to je otkriti se u jednom trenutku koji fundira trajanje. Prema tome, pitanje *Ko sam ja*, prirodno je jedno sa pitanjem *Kad sam ja*. Šta je taj trenutak u kome sebe otkrivam na pragu vremena koje će postati vreme mog života? Ali sa tim pitanjem je, ne manje prirodno, vezano i drugo slično pitanje: *Gde sam ja?* Koje je mesto gde sebe otkrivam sada postavljenim, i kako se to mesto postavlja u odnosu na druga mesta? Kritički ispit svesti sebe otvara se ne samo na ispitivanje vremena već i prostora. Opažajući sebe sama, kako bića opažaju svoje odnose ili odsustvo odnosa, sa okružujućom stvarnošću? Kako oni mere tu unutrašnju distancu koju misao uvek stavlja u dnu sebe sama između mislećeg i mišljenog, između ja-subjekta i ja-objekta?

S onu stranu vremena i prostora javljale su se i druge kategorije. Tako, na primer, zar svako *Cogito* ne sadrži i ideju uzroka? Koji je razlog moga bića? Da li sam ja uzrok sebe sama ili posledica nekog stvaralačkog čina? Shvatam li sebe, *Causa mei*, kao načelo koje, time što čini da egzistiram, meni daje svest o meni? Da li sam ja svestan sebe sama u isti mah kao tvorac i kao stvođenje? Ili sam ja, naprotiv, rezultat niza uzroka koji, postavljajući se »stepenasto«, pošav od najdublje prošlosti, određuju moj život? Mogu li sebe uvek iznova pronaći u svakom trenutku svog života, ili sam rob prethodnog trajanja, čije je svako doba vezano sa prethodno najstrožom zavisnošću? Jesam li slobodan kao stendalovski junak ili pak proizvod svojih prethodnih stanja kao ličnosti Balzaka i Flobera? U svakom slučaju, jasno je da moja ontološka sloboda ili moje ontološko ropstvo mogu biti opaženi od mene samo u jednom činu svesti, a taj će čin, kojim se ja osećam zavisnim ili slobodnim, biti shvaćen, doživljen i ponovljen od strane kritičara u njegovoj lektiri mog *Cogito*.

Postoji, dakle, kauzalno *Cogito*, kategorijalni princip uzroka. A unutar *Cogito* moći će se naći i druge kategorije, kategorije broja, odnosa, čega sve ne! Voleo bih da govorim o kategoriji odnosa u vezi sa kritičkom svesti, ali ostavljam drugima, a osobito Žanu Starobinskom, da to urade. Odnos, shvaćen kao veza koju duh uspostavlja sa mnoštvom drugih svesti, jeste oblast u kojoj se njegova kritika najsrećnije razvija.

I tako dolazim do zaključka: Svi kategorički principi koje sam spomenuo povezani su međusobno. Zajedno, oni su razvoj misli koja je usmerena ka svojim predmetima, koja od njih pozamljuje svoje oblike i svoju osnovicu, počivajući u svojim odnosima sa spoljnim svetom. Ali ta misao nastaje u samoći — a često u stravi koju rađa svaka samoća — jednostavno kao misao o sebi samoj, jednostavno: svest o sebi, još neizdiferencirana, još neoblikovana. Kritika mora, pre svega, da se uputi tom prvom ja, tom prvom opažanju bića. Neka onda prati, kod pisca koga proučava, sve varijacije svesti u njenom tumačenju i u njenju rekonstrukciji sveta; ali ona, pre svega, mora da se postavi kod tog prvog dodira bića sa samim sobom. Svaka kritika je, početno fundamentalno, kritika svesti.

Preveo sa francuskog
S. M.